

QARAQALPAQ TILINDEGI SÚWRETLEW ÓNERİ TERMINLERINIŃ TEMATIKALIQ TOPARLARI

Seytmuratova Ariwxan Ajiniyazovna

*Ózbekstan Respublikasi Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti tayanish
doktoranti*

ТЕМАТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ КАРАКАЛПАКСКИХ ТЕРМИНОВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Сейтмуратова Арухан Ажиниязовна

*Докторант Каракалпакского научно-исследовательского
института гуманитарных наук Каракалпакского отделения
Академии наук Республики Узбекистан*

THEMATIC GROUPS OF VISUAL ART TERMS IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Seytmuratova Ariwxan Ajiniyazovna

*Doctoral student of Karakalpak Research Institute of Humanities of
Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of
Uzbekistan*

Annotaciya: Súwretlew óneri terminlerin úyreniw barısında, álbette, terminologiyaliq sistemanıń qáliplesiwi, rawajlaniwi, sonıń menen birge terminlerdiń lingvistikaliq qásıyetlerin úyreniw zárırlı esaplanadı. Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi súwretlew óneri terminleri tematikaliq toparlarǵa bólip analizlendi. Bul bolsa súwretlew óneri terminleriniń mánilerin ele de aniq túsiniwge óziniń úlken tásırın tiyizedi.

Tayanish túsinipler: leksikalıq sistema, semantikalıq maydan, leksika-tematikalıq topar, súwrettiń túrine baylanıshlı terminler, siziw usıllarına baylanıshlı terminler, súwrettiń detallarına baylanıshlı terminler, reńli súwretke baylanıshlı terminler, grafikaǵa baylanıshlı terminler, müsinshilikke baylanıshlı terminler.

Аннотация: В процессе изучения терминов изобразительного искусства, безусловно, необходимо исследовать формирование и развитие терминологической системы, а также лингвистические свойства терминов. В данной статье термины изобразительного искусства в каракалпакском языке анализируются по тематическим группам. Это способствует более четкому пониманию значений терминов изобразительного искусства.

Ключевые слова: лексическая система, семантическое поле, лексико-тематическая группа, термины, связанные с видами изображений, термины, связанные с техниками рисования, термины, связанные с элементами изображения, термины, связанные с цветной живописью, термины, связанные с графикой, термины, связанные со скульптурой.

Abstract: In the process of studying fine arts terminology, it is undoubtedly necessary to examine the formation and development of the terminological system, as well as the linguistic properties of terms. This article analyzes art terms in the Karakalpak language by categorizing them into thematic groups. This approach significantly contributes to a clearer understanding of the meanings of fine art terms.

Key words: lexical system, semantic field, lexico-thematic group, terms related to types of artwork, terms related to drawing techniques, terms related to image details, terms related to color in art, terms related to graphic arts, terms related to sculpture.

ariuseytmuratova@gmail.com

KIRISIW

Áyyemgi zamanlardan berli Orta Aziya hám Shıǵıs Evropada jasap kelgen qaraqalpaq xalqı dýnya mádeniyatına óziniń belgili úlesin qostı. Qaraqalpaq kórkem-óneri menen mádeniyatında Aral átirapın, Oraylıq Aziya, Qubla Sibir, Volga-Ural boyaların, Arqa Kavkaz, Jaqın Shıǵıs elli menen áyyemnen kiyatırǵan hár túrli qatnasiqlardıń izi saqlanǵan. Búgingi kúnge deyin saqlanıp kelgen mádeniy miyraslarǵa qarasaq, orta ásirlerde jasaǵan xalıqlar menen qaraqalpaqlardıń hár túrli qatnasta bolǵanlıǵın sezemiz. Sonıń menen birge qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatı hám kórkem-óneri óziniń basqa xalıqlarda tákirarlanbas belgilerine iye. Ol belgiler xalıqtıń áyyemnen kiyatırǵan negizgi úlgileriniń saqlanıwı, ol úlgiler sırtqı hám ishki ekonomikalıq, mádeniy estetikalıq diniy hám t.b táslırlerdiń nátiyjesinde birqansha ózgerislerge túsp rawajlaniwı arqasında qáliplesken.

ÁDEBIYATLAR ANALIZI HÁM METODOLOGIYA:

Súwretlew óneriniń aldıńǵı úlgileri áyyemgi mádeniy orınlar bolǵan úlken Soǵdiana (Zarafshan) hám Qashqadárya átiraplari (Baktriya), Surxandárya, arqa-batsı Tájikstan, Shıǵıs Awǵanstan (Parfiya), Türkmenstanniń Ashxabad wálayatı, qubla-shıǵıs Iran (Choch), Sirdáryaniń ortası, házirgi Tashkent wálayatı, arqa Qazaqstan, sonday-aq áyyemgi Xorezm, áyyemgi Ferǵana aymaqlarında payda bolǵanın kóremiz. Atababalarımız tariyxı bizden qansha uzaq bolmasın, bizler menen olardı bayanıstırıp turǵan názık kópirler bar. Ol da bolsa ola jaratqan ájayıp óner úlgileri, olardıń mánawiy qádiriyatlari, ulıwma dýnyaqaraslarında insaniyat oy-pikiriniń úzliksiz rawajlaniwına óz tásırın kórsetip kelgen túsinikleri hám bilimleri bolıp esaplanadi. Sonıń ushın da zamanagóy súwretshi – oqitiwshılardıń hár tárepleme rawajlaniwında ótmishtegi bunday miyras úlgilerinen xabardar bolıp turıwımyz, tálım barısında olardan tek ótmish estelikleri sıpatında ógana emes, al, stillik jetilisken qurallar sıpatında da paydalaniwımyz mümkin. Súwretlew óneri tariyxında xalıqlardı bayanıstırıp turǵan Ullı Jipek jolınıń da tásiri úlken bolǵan. Xalıqlar arasında sawda-satiq qatnasiqları, olardıń buyımları hám túrli ásbap-úskeneleri, qımbat bahalı óner úlgileri arqalı ótiwi nátiyjesinde súwretlew óneriniń rawajlaniwına

alıp keliwi tábiyyi bir jaǵday edi. Ullı Jipek joli arqalı xalıqlar arasında bayanıslı súwretlew óneriniń tek rawajlaniwına tásır etip qalmastan, birbirinen shıray alıp, bayıp bariwına da sebepshi bolǵan.

Hárbir tildegi sózler óz ara bayanıslı hám tildiń nominativ sisteması quramına kiredi. Qálegén tildiń leksikalıq sisteması semantikalıq maydanlardıń (SM) jiynaǵınan ibarat bolıp, al óz gezeginde leksika-semantikalıq (LST) hám leksikatematikalıq (LTT) toparlarga ajiratıladı.[1] Hárqanday tildiń leksikasın tematikalıq toparlarga bólıp izertlew házirgi waqıtta tiykarǵı ilimiý metodlardan bolıp esaplanadı[2].

NÁTIYJELER:

Kásiplik leksika sistemalarında leksikalıq birlikler ishinde birqansha jaqsı izertlenilgen leksika-tematikalıq topar, leksika-semantikalıq topar siyaqlı sistemalarǵa bólinedi. Ulıwma til biliminde leksikanı toparlarga bólıw tendenciyası ámelde bolıp al «tematikalıq topar» dep ataladı.

E.Begmatovtiń miynetinde [3] leksikalıq baylıqtı tematikalıq toparlarga ajiratıp úyreniwdıń qolaylıqları, basqasha izertlew usıllarınan ayırmashılıqları keń hám isenimli türde bayanlandı. Al, sózlerdi tematikalıq toparlarga ajiratiw sózlik baylıqtı sistema sıpatında úyreniwdıń usıllarınan bıri ekenligin júdá durıs atap kórsetken. Sonday-aq, türkiy tillerdiń leksikalıq qatlamları, terminologiyalıq sistemaları izertlenilgen bir qatar miynetlerde tematikalıq klassifikasiyadan paydalanylǵan. R.Saparova óz miynetinde bılay dep jazadı: «Sistem leksikologiyaning taraqqiyot bosqichi sózlarnı tematik va leksik-semantik guruhlarga birlashtırıb, manoni tarkibiy qismlarga ajratıb o'rganish bilan xarakterlanadı»[4].

Súwretlew óneri terminlerin úyreniw barısında, álbette, terminologiyalıq sistemanıń qáliplesewi, rawajlaniwı, sonıń menen birge terminlerdiń lingvistikaliq qásıyetlerin úyreniw zárúrli esaplanadi. Terminologiya, termin, terminosistema atamalarınıń teoriyalıq analizinde termintaniwshı ilimpazlardıń usı tarawdaǵı ilimiý miynetleri úyreniledi.. Terminologiya - lingvistikada qandayda bir ilim tarawına tiyisli bolǵan arnawlı túsinik hám atamalardı ańlatıwda qollanılatuǵın sóz hám sóz dizbekleriniń kompleksi. Terminologiya hárqanday milli tildiń górezsiz sektori bolıp,

kásiplik iskerlik penen bekkem baylanıslı. Dúnya júzinde terminler boyinsha alıp barılǵan izertlewlerde terminologiyaǵa qandayda bir tarawǵa tiyisli bolǵan bilimler jiyindisi tiykarında payda bolatuǵın terminler toplamı retinde, terminosistemaǵa bolsa terminlerdi tártipke salıwshi hám olar ortasındaǵı baylanıstı kórsetip beriwshi túsinik retinde qaraladı.[5] Bizge belgili, hárbir tildiń ózine tán leksikası bar bolıp, onıń tiykarǵı qásiyetlerinen biri qollaniw sheńberiniń sheklengenligi bolıp tabıladi. Arnawlı leksika tek sol taraw wákilleri tilinde qollanıladı hám olardıń ózine ǵana túsinikli boladı. Súwretlew óneri salasında da ápiwayı adamlar túsinowi qıyın bolǵan arnawlı birlikler bar: *gorelyef, aksometrik proekciya, freska, barelyef, ólshew perspektivasi, ofort, ksilografiya hám basqalar.*

Kóp jıllar dawamında terminologiya tarawi menen shugillanǵan lingvist alım T.L.Kandelaki terminge tómendegishe táriyip bergen: “Termin degende, tiyisli túsinikler sistemasyndaǵı óz mánisin anıqlaw ushın definiciyalanıwin talap etetuǵın sóz yamasa sóz birikpesi túsiniledi” [6].

Haqıqattan da, termin arnawlı túsinikti aǵlatadı. Soǵan qaramay, til biliminde hárqıylı tartıslı máseleler bar: nominativ funkciya kóplegen erkin mánisli sózlerge tán, bul jaǵdayda terminologiyaliq leksikanıń onnan ayırmashılıq tárepi bolmaydı, solay eken, bul belgi termin ushın tiykarǵı hám birden-bir bola almaydı, onıń differential belgisi bolıp xızmet etpeydi.

Tilshi ilimpazlar terminlerge tán eń tiykarǵı qásiyetler menen bir qatarda olarǵa qoyılatuǵın talaplardı da belgilep bergen. Terminlerge tán norma talaplari eń dáslepki ret rus terminologiyaliq mektebinıń tiykarın salıwshısı D.S.Lotte tárepinen belgilengen edi. Bular: sistemalıq, terminniń kontekstke baylanıslı emesligi, qısqalıq, tolıq hám salıstırmalı bir mánılılik, ápiwayılıq hám túsiniklilik, terminlerdiń qollanılganlıq dárejesi.[7]

Rus til biliminde yakut hám rus súwretlew óneri terminleri boyinsha izertlegen ilimpaz S.V.Ivanova óziniń “Способы образования терминов изобразительного искусства в якутском языке” [8] atlı maqalasında súwretlew óneri terminlerin tematikalıq jaqtan:

- súwretlew óneriniń túr hám janlarına baylanıslı terminler
- súwretlew óneriniń kórkemlew qurallarına baylanıslı terminler

- súwrettiń túrine baylanıslı terminler
- sızıw usıllarına baylanıslı terminler
- súwrettiń detallarına baylanıslı terminler
- súwretlew ónerinde paydalılatuǵın ásbap-úskenelerge baylanıslı terminler

dep altı toparǵa bólgenligin kóriwimizge boladı.

Ayrım pikirlerden kórinip turǵanınday, leksemalardı leksika-semantikalıq kózqarastan yaki tematikalıq kózqarastan izertlegende leksikanıń sistemalıq qásiyetin ashıp beredi. Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq qatlamları, ásirese terminologiyaliq sistemaları analizlengen bir qatar jumislarda tematikalıq klassifikasiyalaw usilinan keń paydalınlıǵan.

Til iliminde ádette sózlik quramı klassifikasiyalawda hár túrli jaǵdaylar esapqa alınıp kiyatır. Mánili sózlerdi ańlatatuǵın predmetlerdiń tiplik ózgesheliklerine sáykes olardı lesika-semantikalıq, tematikalıq hám t. b. toparlarga ajratıp qaraladı. Mine usinday kóplegen turmıs tarawi, joqlıq iskerliginiń belgili bir arnawlı shaqapshaları ishinde payda bolǵan túsiniklerge baylanıslı atamalar sol tarawǵa sáykes tematikalıq toparlardı qurayıdı. Olardiń hárbir toparı, mánilik xarakteri, qabil etiliwi, jasalıw ayriqshalıqları hám qollanılıwi jaǵınan basqa toparlardan ayırlıdı. Demek, sózlerdi klassifikasiyalaw eń birinshi gezekte, tematikalıq principke tiykarlanıwı maqsetke muwapiq keledi. Usi kózqarastan qaraqalpaq tilindegi súwretlew óneri terminlerin hár túrli tematikalıq toparlarga bólip qarawǵa baladı.

TALQÍLAW:

Súwretlew óneri – kóz benen kórgenlerdi qabil etip túsiniw hám kózge kórinip turǵan dúnyanıń kórinisine tegislikte hám keńislikte sáwlelendiriliw, sonday-aq qanday da bir qattı tegislikke jaǵılgan boyawlar járdeminde jaratılatuǵın kórkem óner túrleriniń biri esaplanadı.

Qálegen tilde leksika semantikalıq toparlarga bólip izrtlew arqalı ondaǵı sistemalılıq anıqlanadı hám sol arqalı belgili bir nızamlıqlar ashıladı. Izrtlewdiń bul usılı házirgi dáwirde tiykarǵı ilimiý metodlardan esaplanadı. Belgili bir tarawǵa tiyisli terminlerdi tematikalıq toparlarga ajratıp úyreniwdiń ózine tán ózgeshelikleri bar. Qálegen bir tarawǵa tiyisli terminlerdi tematikalıq toparlarga bólıw birinshiden bul taraw terminleriniń ulıwma baylıǵın anıq kórsetiwde, ekinshiden olardıń jasalıw modellerin anıqlawda hám terminlerdiń leksika-

semantikaliq tärepten óz ara baylanısın ashıp beriwe ûlken xızmet atqaradı [9].

Qaraqalpaq tilindegi súwretlew óneri terminlerin úyrene otırıp, olardı tematikaliq jaqtan úsh toparǵa bólip qaraymız.

1. Reńli súwretke baylanıslı terminler
2. Grafikaǵa baylanıslı terminler
3. Músinshilikke baylanıslı terminler

Súwretlew óneri terminlerin bunday toparlarǵa bólip úyreniw súwretlew óneri tariyxın, súwretlew óneri tilin, sonday-aq bul tarawda qollanilatuǵın terminlerdiń mánisin ele de tereńirek úyreniwde ûlken áhmiyetke iye. Óytkeni, sózlerdiń tematikaliq toparları leksika-semantikaliq sóz toparlarına qaraǵanda órisi júdá keń, sebebi qanday da bir tematikaliq toparlarǵa hár túrli sóz toparlarına jatatuǵın sózler kiretuǵın bolsa, leksika-semantikaliq sóz toparları bir ǵana sóz toparına kiretuǵın atamalardan quraladı. Misali, *axromatikalıq reńler, garmoniya, kontrast, panno, palitra, jariqlıq, saya, reń, qızıl, qara, aq* – súwretlew óneri terminleri tematikaliq jaqtan bir toparǵa yaǵníy reńli súwret óneri terminleri toparına kiredi, al leksika-semantikaliq jaqtan alıp qaraytuǵın bolsaq aq, qızıl, qara- reń túrlerin bildiriwshi atamalar.

JUWMAQ:

Türkiy til biliminde kásiplik leksikaǵa baylanıslı izertlewlerde sózlerdi belgili bir temalar boyınsha toparlarǵa bólip, olarıǵa lingvistikaliq tallaw jasawda hár túrli terminler qollanılıp kelmekte. Máselen, leksikalıq toparlar, sózlerdiń tematikaliq bóliniwi, leksika-tematikaliq toparlar, tematikaliq toparlar. Bizińshe, terminlerdiń tematikaliq toparları degen termindi qollaniw maqsetke muwapiq boladı.

Juwmaqlap aytqanda, súwretlew óneri terminlerin birneshe toparlarǵa bólip úyreniw

olardıń mánisin ele de anıqlawǵa hám leksika-semantikaliq ózgesheliklerin tereń úyreniwge ûlken jol ashıwı sózsiz.

Ádebiyatlar:

1. Хожанов М. Қарақалпақ тилинде орнитонимлер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2019. 3-б
2. Мусаева К.М. Лексикология тюркских языков. –М. 1984. 4-5 б
3. Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, 1985. 120-б.
4. Сафарова Р. Лексик-семантик мунасабатнинг турлари. Тошкент, 1996. 4-б.
5. Гринев-Гриневич С. В. Терминоведение. – М.: Академия, 2008. – 9 с.;
6. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1968. – 180 с.;
7. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. – М.: Наука, 1977. – 7 с.
8. Иванова С.В Способы образования терминов изобразительного искусства в якутском языке. Источник Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2020. Том 13
9. G.Dosjanova. Qaraqalpaq tilinde úy buyumlari atamalarınıń semantikaliq hám morfologiyalıq ózgeshelikleri.Nókis.,2021-j, 6-bet.

